

NOTES

- 1 Dryzek J. (1997). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. New York, Oxford University Press.
- 2 Hajer M. A. (2006). Doing discourse analysis: coalitions, practices, meaning, in: Van den Brink M. & Metzke T. (éds.), *Words matter in Policy and Planning: Discourse theory and method in the social sciences*, 65-74. Utrecht, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- 3 Weber E. P. & Khademan A. M. (2008). Wicked problems, knowledge challenges, and collaborative capacity builders in network settings. *Public administration review*, 68(2), 334-349.
- 4 Voir notamment Larson B. (2014). *Metaphors for Environmental Sustainability: Redefining our relationship with nature*. Yale, Yale University Press.
- 5 Voir notamment Boulding K. (1966). The economics of the Coming Spaceship Earth, in: Jarrett H. (éd.), *Environmental quality in a growing economy*, 3-14. Baltimore, John Hopkins University Press.
- 6 Fairclough N. (1992). Discourse and text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse & society*, 3(2), 193-217.
- 7 *Ibid.*
- 8 Hajer, *op. cit.*
- 9 Sharp L. & Richardson T. (2001). Reflections on Foucauldian discourse analysis in planning and environmental policy research. *Journal of environmental policy and planning*, 3(3), 193-209.
- 10 Greckhamer T. & Cilesiz S. (2014). Rigor, transparency, evidence, and representation in discourse analysis: Challenges and recommendations. *International Journal of Qualitative Methods*, 13(1), 422-443.
- 11 Dryzek, *op. cit.*
- 12 Venturini, T. (2010). Diving in magma: how to explore controversies with actor-network theory. *Public understanding of science*, 19(3), 258-273.
- 13 Latour, B. (2018). *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam: Octavo Publicaties.
- 14 Venturini, *op. cit.*
- 15 Venturini, *op. cit.*
- 16 S'inspirant de Greckhamer T. & Cilesiz S. (2014). Rigor, transparency, evidence, and representation in discourse analysis: Challenges and recommendations. *International Journal of Qualitative Methods*, 13(1), 422-443.
- 17 De Tijd (4 avril 2020). Wie blijft overeind in deze geselende orkaan? p. 24.
- 18 Vanacker L. (9 mai 2020). Brussels Airlines redden of niet? *De Tijd*, p. 4.
- 19 De Callatay E. (13 avril 2020). De samenleving moet niet alle bedrijven helpen. *De Tijd*.
- 20 Cf. p. ex. Open VLD (13 juillet 2020). *Meerderheidspartijen willen aandacht voor Luchthaven Zaventem*. Consulté sur <https://www2.openvld.be/meerderheidspartijen-willen-aandacht-voor-luchthaven-zaventem-met-aandacht-voor-leefbaarheid-en-economische-groei/>.
- 21 Internationale Luchthaven Antwerpen (2021). *Milieu & Duurzame Ontwikkeling*. Consulté sur <https://www.luchthaven-antwerpen.com/milieu-veiligheid/>.
- 22 La Libre (21 avril 2020). Davos: la venue d'Alibaba à Liège permettra d'exporter plus vers la Chine.
- 23 Brussels Airport (s.d.). *En 2040, les avions transporteront davantage de passagers et de fret*. Consulté sur <https://www.brusselsairport2040.be/fr/vision-2040/37/tendances-globales>.
- 24 VOKA (s.d.). *Special Luchthaven: 100 jaar Luchthavengeschiedenis*. Bruxelles, VOKA: « De verdere verstedelijking, de bevolkingsgroei en de verwachte toename van de middenklasse zullen leiden tot een grotere trafiek tussen de wereldsteden. »
- 25 Delbeke K. (4 mai 2019). CEO Brussels Airport Company: Korteafstandsvluchten moeten op korte termijn verdwijnen. *De Standaard*.
- 26 *Ibid.*
- 27 *Ibid.* NI: « Het is enerzijds heel duidelijk dat de sector nog meer moet doen om zijn CO2-emissies te verminderen. Maar er is al veel gedaan, en ook dat moet worden erkend. Anderzijds is het een feit dat steeds meer mensen willen vliegen. De vliegtuigen die hier vertrekken, zitten vol. Mensen willen reizen, en elke economische activiteit, of dat nu luchtvaart, autorijden of industrie is, heeft nu eenmaal impact op het milieu. Is het geen utopie om te denken dat er helemaal geen impact zal zijn? »
- 28 Everaert B. (16 mars 2019). « La Belgique est un marché low cost, Brussels Airlines doit s'adapter ». *L'Écho*, p. 23.
- 29 Michielsens S. (2 mai 2020). Mayday, Mayday! Brandstoftank lekt leeg, crash dreigt. *De Tijd*, p. 24.
- 30 NI: "Brussel heeft ook de ambitie een belangrijk internationaal politiek en administratief centrum te zijn. De Europese Commissie is hier gevestigd, het Europees Parlement vergadert hier, het hoofdkwartier van de NAVO is in Brussel. Die beslissingscentra trekken ook allerlei andere dienstverleners aan. Maar om aantrekkelijk te blijven, moet Brussel vlot bereikbaar zijn. Ook voor mensen die van ver moeten komen".
- 31 Brussels Airport (s.d.). *Vision Stratégique 2040*. Consulté sur <https://www.brusselsairport.be/fr/notre-aeroport/vision-strategique-2040>. Voir aussi Leroy S. (5 juin 2019). La honte de prendre l'avion prend de l'ampleur. *L'Écho*, p. 4.
- 32 Michielsens, loc. cit. (Mayday, Mayday!)
- 33 Liekens R. (4 mai 2020). Dit land is op niets voorbereid. *De Morgen*: « We mogen onze luchtvaart niet laten kapotgaan. Als je de contacten tussen landen drastisch vermindert, krijg je fricties. Vroeger zou de coronacrisis tot een oorlog hebben geleid. De Amerikanen zouden woest zijn op de Chinezen, de Nederlanders op de Italianen... Vandaag krijgen onze leiders ons niet meer zo gek om ten strijde te trekken tegen andere volkeren, omdat we die mensen kennen. We zijn in die landen geweest, met dank aan de luchtvaart. Als je internationale reizen vrijwel onmogelijk maakt, creëer je een nieuwe voedingsbodem voor vijandbeelden en conflicten. »
- 34 Segers J. (24 juin 2020). Onze opinie. *Het Laatste Nieuws*, p. 2.
- 35 NI: « Massatoerisme heeft zijn nadelen, maar is in veel opzichten een zegen. Net zoals wijlen Steve Stevaert ook de files geen kwaal maar een verwezenlijking noemde, als de ultieme democratisering van de auto. Zo is het massatoerisme de ultieme democratisering van het vliegtuig. Onder druk van het klimaat wordt die democratisering nu in vraag gesteld, vaak door dezelfde mensen die vurige pleitbezorgers zijn van andere democratiseringen, zoals die van het hoger onderwijs. »
- 36 Reynebeau M. (15 mai 2019). Vluchten kan nog altijd een beetje. *De Standaard*, p. 36.
- 37 Voir p. ex. De Beus D. (21 septembre 2018). Partners op Brussels Airport versterken hun samenwerking op vlak van milieu. *Het Nieuwsblad et De Bel Y. (17 novembre 2016)*. *Brussels Airport stelt strategische visie 2040 voor*. Consulté sur <https://flightlevel.be/52866/brussels-airport-stelt-strategische-visie-2040/>.
- 38 MVO Vlaanderen (s.d.). *Brussels Airport wil SDG Champion worden*. Consulté sur <https://www.mvovlaanderen.be/inspiratie/brussels-airport-wil-sdg-champion-worden>.
- 39 Van Gestel G. (7 janvier 2020). Waait vliegschaamte over naar ons land? *Dag Allemaal*, p. 160.
- 40 Delbeke K. (4 mai 2019). CEO Brussels Airport Company: Korteafstandsvluchten moeten op korte termijn verdwijnen. *De Standaard*.

- 41 RTBF (7 juin 2019). Face aux critiques sur sa réputation de pollueur, le transport aérien se rebiffe. Consulté sur https://www.rtf.be/tendance/green/detail_face-aux-critiques-sur-sa-reputation-de-pollueur-le-transport-aerien-se-rebiffe?id=10238102#:~:text=Les%20compagnies%20misent%20sur%20des,desservant%20des%20a%C3%A9roports%20moins%20congestionn%C3%A9s.
- 42 Renette E. (21 août 2019). Les vols « verts », version Lufthansa. *Le Soir*.
- 43 Voir notamment Delbeke K. (4 mai 2019). CEO Brussels Airport Company : Kortefstandsvluchten moeten op korte termijn verdwijnen. *De Standaard*.
- 44 Zomer Zonder Vliegen (2019). *Kieswijzer : volledige antwoorden*. Gand, Zomer Zonder Vliegen.
- 45 Delbeke. K. (10 juillet 2019). België ziet geen brood in Franse vliegtaks. *De Standaard*.
- 46 De Wever B. (1er février 2019). We kunnen de klimaatverandering aan. *De Morgen*, p. 23.
- 47 NI : « [dat] [v]liegtuigreizen, huisdieren, een haardvuur of zelfs een broodje smos, straks alleen nog weggelegd lijkt voor wie het kan betalen. »
- 48 Dedecker J.M. (10 février 2019). « Ik heb het stilaan gehad met die groene progressieve haarkloverij ». *Knack*.
- 49 NI : « Er wordt ons nu ook nog een nieuwe zonde aangepraat : vliegschaamte, onder het motto 'luister naar mijn woorden maar kijk niet naar mijn daden'. Op het Wereld Economisch Forum in Davos landden er 1500 privévliegtoegen voor het kapitalistisch ecofestival van de rijkelui-selite. De groene maanlichtdansers die naar de klimaatconferentie in Katowice vlogen stootten ook evenveel CO2 uit als 8.200 Amerikaanse gezinnen op een heel jaar. Toch vinden die wereldverbeteraars dat dit transportmiddel te goedkoop is voor het vervuilende klootjesvolk. Een heen-en-terugticket naar Benidorm moet volgens Groen duurder worden voor het gele-hesjesproletariaat, zodat ze enkel nog te voet naar Compostella mogen, met de bakfiets naar de zoo en met de trotinette de Kemmelberg op ».
- 50 Delbeke K. (4 mai 2019). CEO Brussels Airport Company : Kortefstandsvluchten moeten op korte termijn verdwijnen. *De Standaard*.
- 51 NI : [...] « Je stelt heel het economisch model in vraag. Terwijl : hoeveel mensen hebben hun job te danken aan de luchtvaart ? Wij willen een good corporate citizen zijn, we zijn allemaal milieubewust, maar de banen die Brussels Airport schept ¶ direct en indirect voor 60.000 mensen in België ¶ zijn toch ook niet onbelangrijk. Kan je zeggen dat klimaatverandering belangrijker is dan de jobs ? Ik stel de vraag, maar heb geen antwoord. Mocht het eenvoudig zijn, dan was het al lang opgelost ».
- 52 Thomas More Hogeschool (2019). *Duurzaam toerisme : what, why and how ?* Consulté sur <https://www.thomasmore.be/agenda/duurzaam-toerisme-what-why-how>.
- 53 NI : « Toeristische bestemmingen klagen over overvolle pleinen en bezienswaardigheden. Vastgoedprijzen gaan de hoogte in ten koste van de inwoners die vaak niet anders kunnen dan verhuizen. En natuur wordt opzij geschoven met desastreuze gevolgen voor de fauna en flora ».
- 54 MVO Vlaanderen (s.d.). *Dossier duurzaam toerisme*. Consulté sur <https://www.mvovlaanderen.be/sites/default/files/media/dossier%20Duurzaam%20Toerisme.pdf>.
- 55 NI : « Toerisme is een inherent dure activiteit (als je rekening houdt met de kost van uitstoot, brandstof, het onderhoud van bestemmingen,...), die voor de consument steeds goedkoper wordt. »
- 56 Belgische Technische Coöperatie (s.d.). *Duurzaam Toerisme om van te genieten*. Bruxelles, BTC.
- 57 NI : « Veel hangt af van de manier waarop toerisme aangepakt wordt. Heel vaak betekent massatoerisme een ramp voor het milieu en is het een sector met weinig winnaars, veel verliezers en heel veel afhankelijkheid in de onderlinge relaties. [...] Een gemiddelde toerist in een zuiders land gebruikt 7 tot 10 keer meer water dan een lokale bewoner. In de Filipijnen kan je met het water gebruikt voor een golfterrein aan de dagelijkse noden van 15.000 inwoners van Manilla voldoen, of van 60.000 plattelands-bewoners. Tijdens een vlucht van een uur stoot één passagier meer CO2 uit dan een inwoner van Bangladesh in een heel jaar. In Nepal verbruikt een toerist die de bergen intrekt ongeveer 6 kg hout per dag als verwarming, terwijl het land kreunt onder de erosie ».
- 58 MyHimalaya (s.d.). *Slow Travel, Trager reizen door Azië*. Consulté sur <https://myhimalaya.be/slow-travel-azie/>.
- 59 Sury C. (21 avril 2018). Hoe reizen met een kleinere ecologische voetafdruk. *De Tijd*, p. 39.
- 60 NI : « Duurzaam toerisme bestaat er ook in om de tijd te nemen om de omgeving te ontdekken en de manier van leven van de lokale bevolking over te nemen, en niet om absoluut alles te zien wat er te zien valt. Ver reizen om dan in je oude consumptiegewoontes te vervallen, is niet echt respectvol tegenover de lokale manier van leven ».
- 61 Voir p. ex. Travel360 (2019). *Congres Duurzaam Toerisme*. Consulté sur <https://travel360benelux.com/nl/travel360/congres-duurzaam-toerisme-14-november-brussel/>.
- 62 SDGs Belgium (2018). *Joker, SDG Voice 2018 : « Nous voulons faire découvrir aux voyageurs leur spot SDG préféré »*. Consulté sur <https://www.sdgs.be/fr/news/joker-sdg-voice-2018-nous-voulons-faire-decouvrir-aux-voyageurs-leur-spot-sdg-prefere>.
- 63 Charlie's Travels (s.d.). *10x hoe wordt je een duurzame reiziger*. Consulté sur <https://www.charlies-travels.com/hoe-kun-jij-duurzamer-reizen/>.
- 64 Greentripper (25 mars 2020). *Rendre à la nature un peu de ce qu'elle nous offre avec Greentripper*. [Vidéo]. Consulté sur <https://www.youtube.com/watch?v=YvhYZFdHsYs>.
- 65 NI : « Jezelf herontdekken in de reflectie van de Amazonerivier, het gevoel van nederigheid bij het zien van de besneeuwde bergtoppen van de Himalaya, overweldigd worden door de schoonheid van het Groot Barrièreif : reizen geeft je rijkdom zonder materiële winst. Je vergaart enkel ervaringen, en die zijn onbetaalbaar. [8] Maar reizen draagt bij tot de opwarming van de aarde en heeft een verwoestend effect op het milieu. Gelukkig kan je voor elke reis die je maakt ook teruggeven dankzij Greentripper. [...] Op die manier verlagen we wereldwijd het CO2-niveau en geven we iets terug aan de natuur ».
- 66 Sunweb (s.d.). *CO2 Compensatie*. Consulté sur <https://www.sunweb.be/nl/skivakantie/reisinfo/duurzaam-toerisme>.
- 67 Djoser (s.d.). *Duurzaam Toerisme*. Consulté sur <https://www.djoser.be/wandel-en-fiets/praktische-informatie/trefwoorden/15395/>.
- 68 Paternoster B. (2021). *Duurzaam toerisme was een opstap voor Reizen Naar Morgen*. Consulté sur <https://www.reizennaarmorgen.be/toekomstbeeld/duurzaam-toerisme-opstap-reizen-naar-morgen/>.
- 69 NI : « Mensen willen soms de ganse wereld zien. En ik vind dat dat nog altijd moet kunnen. Maar als er vanuit een bestemming betekenis en passie wordt aangereikt, dan kunnen we evolueren van telkens meer en 'moeten', naar betekenisvol bezoeken en reizen. Als een Amerikaan zot is van Brugge omdat hij houdt van ons erfgoed, dan moet je dat laten zien, omdat hij daar 'echt' voor komt. Dat betekent niet dat we mensen stimuleren om zomaar van hot naar her te vliegen, dat je ze bij wijze van spreken het vliegtuig zou laten nemen van Amsterdam naar Brussel om een uur of twee door Brugge te lopen. Maar mensen van over de ganse wereld onze bestemming laten zien, dat moeten we blijven doen, zij het op een andere manier. Die shift moet gebeuren. We moeten niet meer spreken dé Aziatische markt, we moeten het hebben over mensen in Azië met een passie voor Vlaamse Meesters of ons religieus erfgoed. Met hen moeten we connecteren ».
- 70 Travel360 (2019). *Congres Duurzaam Toerisme*. Consulté sur <https://travel360benelux.com/nl/travel360/congres-duurzaam-toerisme-14-november-brussel/>.
- 71 SDGs Belgium (2018). *Joker, SDG Voice 2018 : « Nous voulons faire découvrir aux voyageurs leur spot SDG préféré »*. Consulté sur <https://www.sdgs.be/fr/news/joker-sdg-voice-2018-nous-voulons-faire-decouvrir-aux-voyageurs-leur-spot-sdg-prefere>.

- 72 NI: « Binnen het toerisme kom je in contact met quasi alle SDG's, omdat het zo'n brede sector is die wereldwijd zit. De sector is goed voor zo'n 10 % van de wereldeconomie en 1 op 10 jobs wereldwijd. Jaarlijks reizen er meer dan een miljard mensen internationaal. Stel nu dat iederéén op een verantwoorde manier reist. Dat zou een gi-gan-tische positieve impact betekenen ».
- 73 Belgische Technische Coöperatie (s.d.). *Duurzaam Toerisme om van te genieten*. Bruxelles, BTC.
- 74 NI: « Zo creëer je een meerwaarde: pleasure voor de reiziger in de zin van beleving, pleasure voor de lokale gastheer in de zin van een respectvolle behandeling en waardig werk. Die vierde P mag gerust een toetssteen zijn voor de drie andere P's. Hoe kan een ecologisch project de beleving van de toerist vergroten en tegelijk de inkomsten voor de lokale gemeenschap verhogen. Bekijk je het zo, dan kan duurzaamheid net een instrument worden voor innovatie ».
- 75 Selectair Suntour Reizen (2021). *Slow Travel: De kunst van traag reizen*. Consulté sur <https://suntourreizen.be/nl-be/blogs/slow-travel-de-kunst-van-traag-reizen#:~:text=In%20een%20wereld%20waarin%20alles,je%20de%20bestemming%20echt%20beleven>.
- 76 Joker (2021). *Support the locals – steun de ViaVia Communities*. Consulté sur <https://www.joker.be/nl/steun-de-viavia-communities>.
- 77 NI: « Onze duurzame manier van reizen geeft de mensen ter plaatse zekerheid. Zekerheid van een eerlijk loon en een vast inkomen. Vele families zijn afhankelijk van toerisme (10 % van de inkomsten wereldwijd komt van toerisme). Nu reizigers wegblijven en dit alles wegvalt, is er in vele landen geen structureel vangnet van de overheid om dat verlies tijdelijk bij te passen ».
- 78 Leef Duurzaam (s.d.). *Ecotoerisme als voorwaarde voor duurzaam toerisme*. Consulté sur <https://www.leefduurzaam.be/reis-duurzaam/ecotoerisme/>.
- 79 MVO Vlaanderen (s.d.). *Dossier duurzaam toerisme*. Consulté sur <https://www.mvovlaanderen.be/sites/default/files/media/dossier%20Duurzaam%20Toerisme.pdf>.
- 80 Voir p. ex. Toerisme Vlaanderen (2019). *Reizen Naar Morgen: Aanbevelingen voor het toerismebeleid 2019-2024*. Bruxelles, Vlaamse Overheid.
- 81 Arbeid & Milieu (2020). Luchthavens als transporthubs van de toekomst? Interview de Laurien Spruyt (Bond Beter Leefmilieu) et Hans Elsen (ACV Puls). *AM Magazine*, pp. 36-41.
- 82 « CORSIA », abréviation de *Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation*, est le mécanisme mondial de compensation mis en place par l'Organisation de l'Aviation Civile Internationale (OACI), agence de l'ONU, pour réduire les émissions de CO₂ produites par le trafic aérien.
- 83 Voir p. ex. Van Gerven B. (23 septembre 2019). *Wat u moet weten over CORSIA, het 'klimaatplan' voor de luchtvaartsector*. Consulté sur <https://www.dewereldmorgen.be/community/enkele-feiten-die-iedereen-zou-moeten-weten-over-corsia-het-un-klimaatplan-voor-de-luchtvaartsector/>.
- 84 Chevalier C. (7 septembre 2020). *Relancer l'aviation de masse est-il un crime d'État contre l'Humanité?* Consulté sur <https://etopia.be/relancer-laviation-de-masse-est-il-un-crime-detat-contre-lhumanite/>.
- 85 Spruyt L. (13 janvier 2020). *Waarom we wel moeten wakker liggen van korteaftandsvluchten*. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/waarom-we-wel-moeten-wakker-liggen-van-korteaftandsvluchten>.
- 86 Vliegerplein & Endeavour (2019). *Deurne Luchthaven: Een manifest voor een alternatieve toekomst*. Anvers, Vliegerplein & Endeavour.
- 87 Ozer P. (2019). *Émissions de CO₂ liées à la navigation aérienne à Liège Airport*. Liège, ULiège.
- 88 Elsen H. (2020). *Een shift naar meer treinverkeer*. Consulté sur <https://www.sampol.be/2020/09/een-shift-naar-meer-treinverkeer>.
- 89 Martin M. & De Boeck A. (9 mai 2018). Het hoge prijskaartje van het Europese treinverkeer verklaard. *De Morgen*, p. 15.
- 90 De Brucker K. (22 janvier 2020). Het juiste spoor voor de nachttrein. *De Standaard*, p. 34.
- 91 Zomer Zonder Vliegen (5 mai 2019). *CEO van Brussels Airport aan het woord: de kanttekening*. Consulté sur <https://zomerezondervliegen.be/blog/ceo-van-brussels-airport-aan-het-woord-de-kanttekening>.
- 92 Mertens J. (11 décembre 2017). *Naar Nergens Vliegen*. Consulté sur <https://www.oikos.be/component/k2/item/853-naar-nergens-vliegen>.
- 93 *Ibid.*
- 94 Norga L. (10 janvier 2019). *Wie betaalt de prijs voor goedkope vluchten?* Consulté sur <https://kadermagazine.be/wie-betaalt-de-prijs-voor-goedkope-vluchten/>.
- 95 Dierckx S., Malay O., Strale M., Christiaens T., Van der Slycken J., Bouvy A.-S., Kblowski W. (22 juin 2020). Brussels Airport nationaliseren is de beste keuze. *De Standaard*.
- 96 Delfosse L. (2020). *La face cachée d'Alibaba*. Consulté sur <https://www.entraide.be/la-face-cachee-d-alibaba>.
- 97 Mortelmans L. (15 septembre 2019). *Gastblog: Leven Zonder Vliegen – getuigenis*. Consulté sur <https://zomerezondervliegen.be/blog/leven-zonder-vliegen-getuigenis>.
- 98 Zomer Zonder Vliegen (12 mars 2020). *Luchtvaartactivisme in coronatijden*. Consulté sur <https://zomerezondervliegen.be/blog/luchtvaartactivisme-in-coronatijden>.
- 99 Sbilles. (31 décembre 2019). « Slow Train », l'invitation au voyage. *L'Écho*, p. 12.
- 100 Charlier A., De Wever A., de Callatay E., Chevalier C. & de la Motte T. (13 mai 2020). *L'aviation de masse est incompatible avec la vie sur Terre. Un autre voyage existentiel est possible*. *Le Soir*.
- 101 Voir p. ex. Greenpeace (2020). *Hoog tijd voor een radicale transformatie van onze mobiliteit*. Bruxelles, Greenpeace Belgium, et Spaey M. (19 avril 2018). *Limiter les émissions de CO₂ de l'aérien via une taxe sur les billets*. Consulté sur <https://www.iew.be/limiter-les-emissions-de-co2-de-l-aerien-via-une-taxe-sur-les-billets/>.
- 102 Candido S. (9 mars 2018). *Hoe ga jij op reis?* Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/hoe-ga-jij-op-reis>.
- 103 Zomer Zonder Vliegen (2019). *Kieswijzer: volledige antwoorden*. Gand, Zomer Zonder Vliegen.
- 104 Back on Track Belgium (15 juin 2020). *Back on track Belgium vraagt nachttreinen ipv korte vluchten*. *De Wereld Morgen*.
- 105 De Brucker K. (22 janvier 2020). Het juiste spoor voor de nachttrein. *De Standaard*, p. 34.
- 106 Greenpeace Belgique et TrainTramBus (20 janvier 2020). *Coalitie van actiegroepen verwelkomt eerste nachttrein in Brussel*. *De Wereld Morgen*.
- 107 Stay Grounded (2 octobre 2018). *Pour le climat, il faut arrêter de prendre l'avion*. Consulté sur <https://reporterre.net/TRIB-Rester-sur-Terre-declaration-pour-laisser-les-avions-au-sol-Pour-le-climat>.
- 108 Arbeid & Milieu (2020). *Luchthavens als transporthubs van de toekomst? Interview de Laurien Spruyt (Bond Beter Leefmilieu) et Hans Elsen (ACV Puls)*. *AM Magazine*, pp. 36-41.
- 109 NI: « We moeten weg van het idee dat luchthaveninfrastructuur enkel kan dienen voor transport per vliegtuig. Luchthavens zouden echte transporthubs kunnen worden en in de toekomst een rol spelen om trein- en luchtverkeer beter op elkaar af te stemmen. De infrastructuur die er vandaag is, met alle passagiersfaciliteiten en opgeleid personeel, kan ingezet worden om die transitie te maken. Zonder dat dit gepaard gaat met jobverlies en zonder veel omscholing. Mensen die vandaag de ticketing doen voor vliegtuigen kunnen dit ook doen voor treinen, en vice versa. »
- 110 Dierckx S., Malay O., Strale M., Christiaens T., Van der Slycken J., Bouvy A.-S., Kblowski W. (22 juin 2020). Brussels Airport nationaliseren is de beste keuze. *De Standaard*.
- 111 *Ibid.*

- 112 NI : « [...] Daarbij kunnen we plannen welke vluchten essentieel zijn, en welke vluchten we kunnen vervangen door bestaande of nieuwe spoorverbindingen en nachttreinen. Een luchtvaartcommissie met vertegenwoordigers van de vakbonden, de milieubeweging, burgers en academische experts moet inspraak krijgen in welke luchtvaart we willen, welke overheidssteun gerechtvaardigd is, en hoe een rechtvaardige transitie voor de werknemers er moet uitzien. »
- 113 Greenpeace Belgium (22 april 2020). *Geen miljardencheque voor luchtvaart zonder voorwaarden*. Consulté sur <https://www.greenpeace.org/belgium/nl/blog/10131/geen-miljardencheque-voor-luchtvaart-zonder-voorwaarden/>.
- 114 Van Gestel G. (7 janvier 2020). *Waait vliegschaamte over naar ons land? Dag Allemaal*, p. 160.
- 115 Charlier A., De Wever A., de Callatay E., Chevalier C. et de la Motte T. (13 mai 2020). *L'aviation de masse est incompatible avec la vie sur Terre. Un autre voyage existentiel est possible. Le Soir*.
- 116 Voir p. ex. Lemmens K. (20 décembre 2019). *Vliegschaamte laat zich voelen. De Standaard*.
- 117 Debusschere B. (10 juillet 2020). *We zijn niet allemaal even schuldig. De Morgen*, p. 4 : « Terwijl wij ons schamen over een vliegpreis, groeit de luchtvaartsector razendsnel en is er geen belasting op kerosine. »
- 118 Voir p. ex. Pander S. (26 janvier 2019). *Start to Stop. DM Magazine*, p. 22.
- 119 Zomer Zonder Vliegen (5 mai 2019). *CEO van Brussels Airport aan het woord : de kanttekening*. Consulté sur <https://zomerzondervliegen.be/blog/ceo-van-brussels-airport-aan-het-woord-de-kanttekening>.
- 120 Mertens J. (4 mars 2019). *Je weet niet wat je mist : Over (duurzaam) vliegen, vrijheid en koffie met Penelope Cruz. MO* Magazine*.
- 121 NI : « Het voelt voor mij belangrijk om, met veel falen, te proberen kiezen voor een manier van leven die niet al te zwaar weegt op de planeet. Die in alle vrijheid zelfgekozen houding voelt als vol van zin, niet als een gemis van iets. [X] Als je op een feest aan het dessertbuffet staat aan te schuiven, en er staan nog 10 brownies op de tafel, dan neem je er toch maar één mee (of geen), omdat je wilt dat anderen er ook nog van kunnen genieten. Hoe lekker ze ook zijn, het is toch een beetje arm om het niet meenemen van die negen andere zomaar als gemis te omschrijven, terwijl het je ook een rijk gevoel kan geven dat je vrienden ook met hun ogen kunnen rollen door de heerlijke smaak van chocolade. Misschien zit er wel meer vrijheid in die begrenzing omdat ze leidt tot meer chocoladerechtvaardigheid. »
- 122 Zomer Zonder Vliegen (s.d.). *Hoe slecht is vliegen voor het klimaat*. Consulté sur <https://zomerzondervliegen.be/vragen/hoe-slecht-is-vliegen-voor-het-klimaat>.
- 123 NL : « [...] Onze lokale industrieën behoren tot de meest duurzame productiesystemen ter wereld. Dit komt onder andere door onze kenniseconomie, de schaal waarop gewerkt wordt en het feit dat we erin slagen om de minste uitstoot per geproduceerde kilogram te hebben door een hoge efficiëntie. In België wordt duurzaamheid vooropgesteld. Daardoor scoren we beter dan andere landen, zowel binnen als buiten Europa. »
- 124 Vlees.be (2021). *De Korte Keten*. Consulté sur <https://vlees.be/dierenwelzijn-en-duurzaamheid/duurzaamheid/sectorinitiatieven/de-korte-keten/#/>.
- 125 Bron J.C. (23 mai 2019). *Sector wordt gewantwoord : 'natuurlijk zegt ge dat... gij zijt van Boerenbond'*. *Landbouwleven*.
- 126 Landbouwleven (5 février 2019). *Boerenbond : kleinere veestapel niet noodzakelijk voor klimaat*. *Landbouwleven*.
- 127 Filagri (28 janvier 2019). *Cellule Info Viandes : Les éleveurs participent au développement durable !* Consulté sur <http://filagri.be/actualites/communiquede-presse-cellule-info-viandes-les-eleveurs-participent-au-developpement-durable/>.
- 128 NI : « We zijn volgens mij sociologisch in een plant-dier-discours beland : plant is goed, dieren zijn slecht. [...] Landbouw-technisch moeten we ons goed realiseren dat dieren voor een groot deel gevoed worden met bijproducten uit de levensmiddelenindustrie en daarmee hoogwaardige, dierlijke producten maken. [...] 86% van het voeder dat geconsumeerd wordt door dieren wereldwijd is niet bruikbaar door de mens. »
- 129 Leyers J. (présentateur). (22 février 2020). *Saison 5, épisode 4. Is veganisme de toekomst? Nachtwacht* (émission de télévision). Bruxelles, VRT.
- 130 Vanlommel S. (16 février 2019). *Louis Fresco : 'eten mag nooit achteloos wegkauen zijn'*. *De Tijd*, p.17.
- 131 Vilt (26 avril 2019). *Over de plaats van vlees in een duurzaam dieet*. Consulté sur <https://vilt.be/nl/nieuws/over-de-plaats-van-vlees-in-een-duurzaam-dieet>.
- 132 Leurquin A.S. (9 août 2019). *La Fédération wallonne de l'agriculture : « Manger moins de viande, oui, mais de meilleure qualité »*. *Le Soir*.
- 133 RTBF (8 novembre 2018). *Contre le réchauffement climatique, faut-il taxer la viande ?* Consulté sur https://www.rtf.be/info/societe/detail_contre-le-rechauffement-climatique-faut-il-taxer-la-viande?id=10068205.
- 134 NI : « We moeten er niet flauw over doen : het klimaat wordt extremer en de boer voelt dat als eerste. En toch zijn er mensen die het probleem willen oplossen op de kap van de boeren. Intensieve landbouw is tegenwoordig des duivels, maar de mensen moeten wel blijven eten, hè. »
- 135 Vlerick K. (24 février 2020). *'De boer verarmde, terwijl niemand het zag' : burn-out bij boeren*. *De Morgen*.
- 136 Lemaire I. (4 octobre 2019). *Willy Borsus : « Je veux absolument être l'artisan du sauvetage de l'agriculture en Région wallonne »*. *La Libre*.
- 137 AgriPress Benelux (15 mars 2019). *De klimaatbewuste landbouwer*. Consulté sur <http://www.agripress.be/start/artikel/609049/nl>.
- 138 NI : « In heel het verhaal is er één constante. Zowat elke influencer of ideologische groepering heeft zijn mening over landbouw en hoe die landbouw er volgens hen moet uitzien. Het is echter, zoals voormalig Amerikaans president Dwight Eisenhower schreef, heel gemakkelijk om te zeggen hoe we moeten boeren wanneer je ploeg een potlood is en wanneer je mijlener verwijderd bent van het veld. Allemaal leggen ze een zware druk op de landbouwersgezinnen, alleen zien en kennen ze hen niet... »
- 139 *Ibid.*
- 140 *Ibid.*
- 141 NI : « Onze sector heeft de voorbije tien tot twintig jaar heel wat gedaan om daar voorzichtiger en bewuster mee om te springen. Alles kan beter. Dat wil ik zeker niet tegenspreken, maar dit zou betekenen dat iedereen, van Polen tot Vlaanderen, lineair met 50 procent moet verminderen. Misschien kan in andere landen iets meer worden gedaan, omdat ze daar nog niet op ons niveau zitten, en kunnen wij dan een laatste inspanning leveren binnen wat haalbaar is. »
- 142 AgriPress Benelux (30 mai 2020). *Impact van de Farm-to-Forkstrategie en de Europese biodiversiteitsstrategie op de landbouw*. Consulté sur <http://www.agripress.be/start/artikel/611918/nl>.
- 143 AgriPress Benelux (8 juillet 2020). *Vraag over de uitbreiding van de intensieve veeteelt*. Consulté sur <http://www.agripress.be/start/artikel/612164/nl>.
- 144 Vilt (9 août 2019). *Klimaatimpact terugdringen via duurzame intensivering*. Consulté sur <https://vilt.be/nl/nieuws/klimaatimpact-terugdringen-via-duurzame-intensivering>.
- 145 NI : « Landbouw voorziet de bevolking van veilig en gezond voedsel, maar het is meteen ook één van de sectoren die het meest getroffen is door de klimaatverandering. "Door de groei van de wereldbevolking staat landbouw voor de bijzonder uitdagende opdracht om een steeds groeiende wereldbevolking te voeden én om tegelijk de emissies terug te dringen." In dat opzicht pleit Boerenbond voor een duurzame intensivering van land- en tuinbouw. De organisatie wijst erop dat daar nu al werk van wordt gemaakt. "Onze leden leveren al jarenlang klimaatinspanningen. We werken samen aan projecten ter verbetering van de bodem- en waterkwaliteit en circulaire landbouw". »
- 146 *Ibid.*
- 147 De Preter W. (2 février 2019). *Klimaat aanpakken? Vergeet het cement en de koeien niet*. *De Tijd*, p. 27.
- 148 Vlees.be (2021). *Sectorinitiatieven – Vlees*. Consulté sur <https://vlees.be/dierenwelzijn-en-duurzaamheid/duurzaamheid/sectorinitiatieven/>.

- 149 Voir p. ex. Parlement flamand (2020). *Commissieverslag over de impact van de coronacrisis, op landbouw, visserij en platteland, en ideeën voor toekomstgericht beleid*. Bruxelles, Vlaams Parlement.
- 150 NI : « Vlaanderen produceert nu al bovengemiddeld efficiënt en duurzaam. [...] Er zijn inderdaad problemen die het rapport in kaart brengt. Maar die moeten op mondiaal niveau bekeken worden. Dan zul je zien dat de radicale en snelle veranderingen in het landgebruik waar het VN-rapport voor pleit, vooral op andere landen en continenten van toepassing zijn. »
- 151 Vilt (9 août 2019). *Klimaatimpact terugdringen via duurzame intensivering*. Consulté sur <https://vilt.be/nl/nieuws/klimaatimpact-terugdringen-via-duurzame-intensivering>.
- 152 Voir Boerenbond (2021). *Koop recht van bij de boer*. Consulté sur <https://boerentrots.be/koop-recht-van-bij-de-boer>.
- 153 Vlees.be (2021). *De korte keten*.
- 154 NI : « De sector slaagde erin om de uitstoot van broeikasgassen met 26 % te verminderen (tegenover 1990), wat duidelijk hoger ligt dan de totale reductie van 16 % die Vlaanderen noteert. Ik geef ook mee dat onze melkveehouders de uitstoot per liter melk verminderden met 25 % (2000-2015) en dat de productie van een kilogram biefstuk van eigen bodem maar half zoveel broeikasgas uitstoot als die van een kilogram Braziliaanse biefstuk. "Red het klimaat, eet lokaal" was een betere krantenkop geweest. »
- 155 De Becker S. (23 février 2017). *Red het klimaat, eet lokaal*. Consulté sur <https://www.boerenbond.be/pers/opinie/red-het-klimaat-eet-lokaal>.
- 156 La Libre (8 août 2019). FUGEA : augmenter la TVA sur la viande revient-drait à "tuer l'agriculture locale au profit des produits importés". *La Libre*.
- 157 FWA (8 octobre 2019). *Secteur bovin wallon : les éleveurs tirent la sonnette d'alarme*. Consulté sur <https://www.fwa.be/elevage/secteur-bovin-wallon-les-eleveurs-tirent-la-sonnette-dalarme>.
- 158 NI : « Het gevaar bestaat dat we door een vlees-is-slechtverhaal ineens ook veganistische junkfood gaan aanmoedigen. Als mensen te hard gaan geloven dat dat gelijkwaardig is aan vlees, zal dat voor de volksgezondheid geen goede zaak zijn. Het antivleesdiscours begint een bedreiging te vormen voor ons maatschappelijk welzijn. Bepaalde bevolkingsgroepen kunnen er overdreven sterk in meegaan, waardoor nutritionele problemen ontstaan. Denk aan jonge, zwangere vrouwen die veganistisch worden en mogelijk heel hun zwangerschap compromitteren. Denk aan kinderen die op veganistische diëten worden gezet. Denk aan bejaarden, die sowieso vaak al minder vlees eten en behoefte hebben aan proteïnen om spierverval tegen te gaan. »
- 159 Clerix, K. (16 janvier 2019). 'Het antivleesdiscours kan de gezondheid schaden'. *Knack*, p. 36.
- 160 AgriPress Benelux (15 mars 2019). *De klimaatbewuste landbouwer*. Consulté sur <http://www.agripress.be/start/artikel/609049/nl>.
- 161 Voir p. ex. Vlees.be (2019). *Vlees als nutritioneel hoogwaardig product*. Consulté sur https://vlees.be/wp-content/uploads/2019/09/2019_Gezondheid.pdf.
- 162 Vlees.be (2021). *Vleessector in cijfers*. Consulté sur <https://vlees.be/belgisch-vlees/vleessector-in-cijfers/#/>.
- 163 Filagri (28 janvier 2019). *Cellule Info Viandes : Les éleveurs participant au développement durable !* Consulté sur <http://filagri.be/actualites/communiquede-presse-cellule-info-viandes-les-eleveurs-participant-au-developpement-durable/>.
- 164 VLAM (8 octobre 2020). *Week van de steak-friet (8-15 oktober)*. Consulté sur <https://www.vlaanderen.be/vlam/press/week-van-de-steak-friet-8-15-oktober>.
- 165 NI : « [...] we geen levende kerstbomen meer in de huiskamer plaatsen, geen vlees meer eten, alcohol bannen van alle recepties... De dag dat wij ophouden mens te zijn. »
- 166 Swinnen S. (18 janvier 2020). *Moet er nog schaamte zijn ? Het Laatste Nieuws*, p. 11.
- 167 NI : « Laten we de mens niet tot een probleem reduceren. Wie reizen, vlees eten en kinderen wil bestrijden, bestrijdt de mens zelf. Een toekomst van eenzaam spartaans veganisme heeft geen toekomst. »
- 168 De Vos M. (19 août 2019). 'De klimaatopwarming beheeren, is even belangrijk als ze bestrijden.' *Trends*.
- 169 Voir aussi notamment Lefebvre T. (17 juin 2015). *Biefstuk met of zonder vlees ?* Consulté sur <https://www.flandersfood.com/artikel/2015/06/17/biefstuk-met-zonder-vlees>.
- 170 De Becker S. (20 juillet 2018). *Red het klimaat, eet lokaal*. Consulté sur <https://www.boerenbond.be/pers/opinie/de-koe-als-gemakkelijke-klimaatboeman>.
- 171 Vilt (17 novembre 2020). *(Anti-)vergunningsbeleid Demir ligt zwaar op de maag van landbouworganisaties*. Consulté sur <https://vilt.be/nl/nieuws/anti-vergunningsbeleid-demir-ligt-zwaar-op-de-maag-van-landbouworganisaties>.
- 172 NI : « Volgens Boerenbond wordt het begrip 'industriële megastallen' te pas en te onpas gebruikt. " Daarbij worden deze bedrijven bestempeld als nefast voor het milieu, terwijl de Vlaamse landbouw een familiaal karakter heeft. Landbouwers zoeken antwoorden op diverse uitdagingen : een kwalitatief product op de markt brengen waarvoor de consument een eerlijke prijs wil betalen, oog hebben voor dierenwelzijn en milieuproblematieken, zichzelf en de familie voorzien van een inkomen... De ene doet dit door in te zetten op schaalvergroting en moderne/innovatieve technieken om zo het hoofd te bieden aan de hoogste eisen op het gebied van dierenwelzijn en gezondheid. De andere zoekt die antwoorden in extensivering, al dan niet gecombineerd met korte keten, of biologische landbouw. " »
- 173 NI : « De hoofdreden voor veganisme is de bekommernis om dierenrechten en dierenwelzijn. Vegans erkennen dat alle dieren zelfbeschikkingsrecht hebben en niet onnodig hoeven te lijden voor ons plezier en genot. Het is in onze huidige maatschappij perfect mogelijk dierlijke producten te vervangen door alternatieven zonder dat we daarbij aan levenskwaliteit moeten inboeten. »
- 174 BE Vegan. (2021). *Pourquoi le véganisme ?* Consulté sur <https://bevegan.be/fr/au-sujet-du-veganisme/pourquoi-le-veganisme/>.
- 175 Baeyens N. et Leenaert T. (16 janvier 2019). "Moeten we bang zijn voor een Grote Veganistische Samenwerking ?" *Knack*.
- 176 EVA asbl (s.d.). *Viande et effet de serre : un sale petit vent*. Consulté sur <https://www.evavzw.be/fr/page/viande-et-effet-de-serre-un-sale-petit-vent>.
- 177 Végétik (s.d.). *Viande et cancer. Végétariens contre mangeurs de viande : Le match nul est terminé*. Consulté sur <https://www.vegetik.org/viande-et-cancer/>.
- 178 NI : « Meer en meer geld, zowel van filantropen, overheden en bedrijven, gaat naar zowel bewustmaking rond deze problematiek, als naar de ontwikkeling van plantaardige alternatieven voor dierlijke producten. We moeten erover waken dat een nieuw, vleesarm of vleesloos voedingspatroon duurzaam, gezond en fair is. Maar het komt er, hoedanook. En het is niets om bang voor te zijn. Tenzij je natuurlijk al je boontjes te weken hebt gelegd op de vleesverkoop. Dan is het tijd om wakker te worden. »
- 179 Baeyens N. et Leenaert T. (16 janvier 2019). "Moeten we bang zijn voor een Grote Veganistische Samenwerking ?" *Knack*.
- 180 Vlaamse Overheid (2021). *Vlaamse Eiwitstrategie 2021-2030 : Samen kansen creëren voor welvaart, milieu en gezondheid*. Bruxelles, Vlaamse Overheid.
- 181 Visscher M. (24 septembre 2017). *Veganist Tobias Leenaert vindt dat veganisten wat liever moeten zijn voor andere mensen*. *Trouw*.

- 182 Leyers J. (présentateur). (22 février 2020). Saison 5, épisode 4. *Is veganisme de toekomst ? Nachtwacht* (émission de télévision). Bruxelles, VRT.
- 183 EVA asbl (2021). *Beleidsplan 2021-2025*. Gand, EVA vzw.
- 184 NI : « [...] Het idee dat als we heel veel van die mensen hebben die hun vleesconsumptie of hun consumptie van dierlijke producten beperken, dan gaat dat het systeem of de markt het snelst doen kantelen. Omdat zij veel meer verantwoordelijk zijn voor het sturen van de markt en dus het aanbod, dan dat klein percentage vegetariërs. En als dat aanbod door die vleesverminderaars stijgt, dan wordt het voor iedereen makkelijker om meer en meer richting vegetarisme en veganisme te gaan. »
- 185 ZIGO (2 février 2017). *Interview Tobias Leenaert – Zwijgen is geen optie. [Vidéo]*. Consulté sur <https://www.youtube.com/watch?v=fvbkNjILfos&t=>
- 186 NI : « Door het toenemende aanbod, dat ook nog eens kwalitatiever is, heeft de consument meer keuze. Tegelijk is er een groeiende aandacht bij de consument voor milieu, klimaat en duurzaamheid. Leg die twee samen en je hebt een verklaring voor de groei van het veggiesegment. Elk jaar groeit dat met 15 procent. »
- 187 Desmet L. (15 novembre 2019). *Fastfoodketens voeren strijd om de vegetariër : "dit is een groeimarkt die blijft"*. *Het Laatste Nieuws*.
- 188 NI : « Pionierende bedrijfjes zijn er al mee aan de slag. Het Amerikaanse Perfect Day, bijvoorbeeld, dat kunstmelk produceert. De technologie opschalen naar industriële hoeveelheden zal ze betaalbaar maken. Tezelfdertijd zullen we veel minder koeien nodig hebben, waardoor er ruimte vrijkomt voor bomen, die CO2 uit de lucht halen. Dat is dus dubbele winst. »
- 189 Draulans D. (26 février 2020). "Ja, technologie kan ons redden, maar we moeten er ook niet alles van verwachten". *Knack*, p. 80.
- 190 Leherte O. (13 mars 2019). *Et si la viande "de laboratoire" remplaçait les burgers dans nos supermarchés ?* Consulté sur https://www.rtbf.be/info/societe/detail_et-si-la-viande-de-laboratoire-replacait-les-burgers-dans-nos-supermarches?id=10169705#:~:text=C'est%20une%20partie%20de,pour%20certains%2D%20fait%20son%20chemin.
- 191 RTBF (9 juin 2019). *La viande vegan, les promesses d'un juteux business*. Consulté sur https://www.rtbf.be/tendance/detente/detail_la-viande-vegan-les-promesses-d-un-juteux-business?id=10240858#:~:text=sur%20le%20secteur-,Le%20march%C3%A9%20de%20la%20viande%20C3%A0%20base%20de%20plantes%20pourrait,anticipent%20les%20analystes%20de%20JPMorgan.
- 192 NI : « Technologische innovaties in de voedingswetenschap laten straks toe om een nieuwe boodschap te brengen : "Eet vlees, geen dieren". Met precisiefermentatie en cellulair landbouw zouden we diervrij celkweekvlees kunnen maken, dus spierweefsel zonder dier, dat een stuk goedkoper, veiliger, diervriendelijker en milieuvriendelijker is dan dierlijk vlees. Hetzelfde geldt voor melk zonder koe en ei zonder kip. Veganistische gedragsverandering wordt dan overbodig. We hoeven het dan zelfs niet meer te hebben over veganisme, want mensen kunnen nog steeds vlees, zuivel en eieren eten. Alleen worden er geen dieren meer gebruikt in het productieproces. »
- 193 Bruers S. (1er octobre 2020). *Vegan-modernisme : de val van de vee-industrie ?* Consulté sur <https://stijnbruers.wordpress.com/2020/10/01/veganmodernisme-de-val-van-de-vee-industrie/>.
- 194 Voir p. ex. Smets K. (31 août 2018). *Hoe effectief is uw altruïsme ?* Consulté sur <https://www.apache.be/gastbijdragen/2018/08/31/hoe-effectief-is-uw-altruïsme/#:~:text=De%20beweging%20rond%20effectief%20altru%C3%AFsme,ze%20het%20grootste%20effect%20hebben.>
- 195 Derzelle F. (2018). *Les Secrets d'une bonne communication*. BeVeggie, 15, pp. 8-16.
- 196 An : « We are entirely committed to advancing plant-based products that align with our values, but we do not market them based on these values. »
- 197 Leenaert T. (2017). *How to Create a Vegan World*. New York, Lantern Books.
- 198 KweekVlees.be (2 novembre 2020). *Waarom de publieke financiering van kweekvlees belangrijk is*. Consulté sur <https://kweekvlees.be/news-articles/europese-unie-financiert-onderzoek-naar-kweekvlees/>.
- 199 Gouvernement flamand (2021). *Vlaamse Eiwitstrategie 2021-2030 : Samen kansen creëren voor welvaart, milieu en gezondheid*. Bruxelles, Vlaamse Overheid.
- 200 Voir Leherte O. (20 septembre 2019). *On a goûté un steak produit sans abattage : bientôt sur le marché européen ? RTBF*.
- 201 De Meyer L. (15 mai 2020). *Ingrediënten voor een duurzaam en veerkrachtig landbouw- en voedingsbeleid*. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/ingredi-nten-voor-een-duurzaam-en-veerkrachtig-landbouw-en-voedings-beleid.>
- 202 NI : « De 'keuterboerkes' stierven uit. Prachtige vierkantshoefes werden ingeruild voor industrieel ogende megastallen. Die mechanisering was nochtans niet de hartwens van de individuele boer. Hij had geen keuze. Het was simpelweg aanpassen of verdwijnen. Het zijn de banken, supermarkten en groothandels die voortaan de prijs voor voedsel bepalen. De consument kreeg er in de plaats goedkope groenten en fruit voor. Maar de onderhandelingspositie van de boer kreeg een fikse deuk. »
- 203 Schoukens H. (1er novembre 2019). *Ook de Vlaamse boer dreigt het slachtoffer te worden van een failliet stikstofbeleid*. VRTNWS.
- 204 Ghijis I. (5 février 2019). *Minder dieren, minder uitstoot, en toch genoeg vlees*. *De Standaard*, p. 10.
- 205 NI : « [...] de wezenlijke oorzaak van de uitbuiting van boeren en boerinnen, de erosie en verontreiniging van bodem, water en lucht, ongezonde diëten die leiden tot obesitas, het verlies van biodiversiteit en het overmatig gebruik van pesticiden, meststoffen en antimicrobiële middelen. »
- 206 Wervel, Boerenforum et Voedsel Anders (30 juin 2020). *Pleidooi voor duurzaam & gezond landbouw- en voedselbeleid*. Consulté sur <https://www.apache.be/gastbijdragen/2020/06/30/127516/>.
- 207 Etopia (18 janvier 2018). *Élevage intensif et bien-être animal*. Consulté sur <https://etopia.be/elevage-intensif-et-bien-etre-animal/>.
- 208 Gathon M. (30 août 2019). *Amazonie : la viande belge contribue à la déforestation*. *Le Vif*.
- 209 NI : « De stelselmatige vernietiging van het Amazonewoud en de Cerrado zijn niet alleen rampzalig voor het klimaat en de biodiversiteit op aarde. De inheemse volkeren in Brazilië voeren een ware overlevingsstrijd. Vorig jaar bezochten acht leiders België en andere Europese landen met een duidelijke boodschap : 'De Braziliaanse soja die hier arriveert is gedrenkt in inheems bloed.' Dat was in 2019. Sindsdien heeft de regering van president Jair Bolsonaro de gashandel verder opengedraaid. De coronacrisis trof deze mensen bovendien disproportioneel hard. Dit gaat niet over een handvol geïsoleerde stammen, maar over meer dan een miljoen mensen die hun thuis dreigen te verliezen. Een thuis die toevallig ook een uniek en zeer waardevol ecosysteem is. »
- 210 De Vos M. (18 décembre 2020). *Soja, de doping van onze veeteelt*. *De Standaard*.
- 211 NI : « Een agro-ecologische aanpak gaat uit van de draagkracht van de natuur en maakt dankbaar gebruik van de natuurlijke processen en krachten die een ecosysteem in stand houden. In een agro-ecologisch landbouwmodel tracht de boer zo veel mogelijk voedingsstoffen op zijn bedrijf te recyclen, te zorgen voor een optimale bodemtoestand, de genetische diversiteit in gewassen te stimuleren en gebruik te maken van de positieve wisselwerkingen die plaats vinden in een divers ecosysteem. »
- 212 Bioforum Vlaanderen (2013). *Het echte werk : boeren vertellen zelf hoe agro-ecologische landbouw werkt*. Anvers, Bioforum Vlaanderen vzw.
- 213 Delwarte X. (18 octobre 2018). *Ce ne sont pas des porcs sains qu'il faut abattre, mais le modèle agro-industriel !* Consulté sur <https://www.iew.be/ce-ne-sont-pas-des-porcs-sains-qu-il-faut-abattre-mais-le-modele-agro/>.
- 214 Bioforum Vlaanderen (14 mars 2017). *De milieuwinst van Bio*. Consulté sur <https://www.biomijn Natuur.be/nieuws/de-milieuwinst-van-bio.>
- 215 Meire G. (s.d.). *Wat is agro-ecologie ?* Consulté sur <https://www.voedsel-anders.be/wat-agro-ecologie.>

- 216 Oxfam (s.d.). *Que fait Oxfam au sujet de l'alimentation*. Consulté sur <https://www.oxfamsof.be/fr/que-fait-oxfam-au-sujet-de-l'alimentation>.
- 217 Wervel (2021). *Mondiaal gezond*. Consulté sur <https://wervel.be/gezondelandbouw/mondiaal-gezond/>.
- 218 FUGEA (2020). *Reconsidérer notre système alimentaire*. Consulté sur <https://fugea.be/wp-content/uploads/2020/05/FUGEA-Reconsid%C3%A9rer-notre-syst%C3%A8me-alimentaire-1.pdf>.
- 219 Avermaete T., Grovers G., Honnay O. et Keulemans W. (23 avril 2020). *Waarom lokale landbouw en uw moestuin niet volstaan*. Knack.
- 220 NI : « Wij pleiten al 25 jaar voor 'minder varkens, betere prijs'. Dat is geen ideale-wereldscenario, maar het gaat in tegen het traditionele markteconomisch denken : minder productie leidt tot betere prijzen. Dat vergt een alomvattende ommekeer, maar met een betere prijs komen er meer middelen vrij om de strenge milieunormen te respecteren en beter vlees aan te bieden. Vlees dat beter smaakt en niet verwatert in de pan, met gedifferentieerde smaken in plaats van de eenheidsworst die de grote beenhouwerijen nu aanbieden. »
- 221 De Ceuster P. (12 février 2016). *Zondag Vleesdag*. De Standaard.
- 222 Oxfam Wereldwinkels (23 août 2018). *Agro-ecologie is landbouw op mensenmaat*. Consulté sur <https://www.oxfamwereldwinkels.be/nieuws/agro-ecologie-is-landbouw-op-mensenmaat/>.
- 223 Voir p. ex. ILVO (s.d.). Dossier : *Agro-ecologie*. Consulté sur <https://ilvo.vlaanderen.be/nl/dossiers/agro-ecologie>.
- 224 Voir p. ex. De Walsche A. (17 mars 2021). *Waarom de aardappelboer zijn eigen zaai- en pootgoed niet meer mag gebruiken*. MO* Magazine.
- 225 Voedsel Anders (12 mai 2021). *Waar feminisme en agro-ecologie elkaar raken*. Consulté sur <https://www.voedsel-anders.be/index.php/waar-feminisme-en-agro-ecologie-elkaar-raken>.
- 226 NI : « De toenemende elektrificatie zorgt dan weer voor een bijkomende (piek) belasting van het net. Toepassingen zoals elektrische auto's, warmtepompen en warmwaterboilers zijn milieuvriendelijker dan hun alternatieven op olie of aardgas, maar brengen ook uitdagingen met zich mee. Als iedereen op hetzelfde moment tijdens de avondpiek de batterij van zijn wagen oplaadt, dreigt het net bijvoorbeeld overbelast te geraken. Om de bevoorradingszekerheid en het netevenwicht op elk moment te garanderen, is een hogere flexibiliteit van het energiesysteem nodig om de schommelingen in de energievraag en het energieaanbod op te vangen. We moeten zowel korte periodes (uren, dagen) als lange periodes (weken, maanden) van energietekort of -overaanbod kunnen overbruggen. »
- 227 VREG (2021). *Waarom wordt een flexibel energiesysteem zo belangrijk ?* Consulté sur <https://www.vreg.be/nl/flexibiliteit>.
- 228 NI : « Deze [Europese] doelstellingen stellen de Vlaamse industrie, overheden, kennisinstellingen en maatschappij voor grote uitdagingen. Het vraagt om een complete transformatie, met technologieën die nu nog niet bestaan of in een vroeg stadium van ontwikkeling zijn en gigantische investeringen vergen. »
- 229 Deloitte (2020). *Naar een koolstofcirculaire en CO2-arme Vlaamse industrie*. Bruxelles, Vlaams Agentschap Innoveren en Ondernemen.
- 230 Commission européenne (2020). *Une stratégie de l'hydrogène pour une Europe climatiquement neutre*. Bruxelles, Commission européenne.
- 231 *Ibid.*
- 232 Mooijman R. (28 février 2020). *Golf van groene waterstof op komst*. De Standaard.
- 233 WaterstofNet (s.d.). *WaterstofNet : Katalysator voor duurzame waterstofprojecten*. Turnhout, WaterstofNet.
- 234 NI : « Het verschil kan niet groter zijn. In 2009 beleefde de belangstelling voor waterstof een dieptepunt bij vele spelers en anno 2020 is er een lawine aan waterstofinitiatieven in alle delen van de wereld. [...] Er wordt nu op Europees vlak en ook wereldwijd een aantal versnellingen hoger geschakeld op vlak van waterstof. Bedrijven, overheden, kennisinstellingen,... maken plannen, voorzien budgetten en communiceren grote ambities. Dat betekent dat we ons nu als regio in 'pole-position' moeten plaatsen. »
- 235 *Ibid.*
- 236 NI : « Vlaanderen heeft de voorbije jaren alvast heel wat kennis en expertise opgebouwd in het waterstofdomein, zowel in onze industrie als aan onze kennisinstellingen. Daarnaast heeft Vlaanderen intrinsiek ook heel wat andere troeven : het grootste waterstofleidingnetwerk ter wereld doorkruist ons land, we hebben een strategische positie in Europa met een dicht verweven aardgasnetwerk en elektriciteitsnetwerk, een dicht vervoersnet zowel over de weg als het water, en in onze havens zijn industriële clusters aanwezig met grote waterstof productie- en consumptieclusters [...] Bovendien zijn die havens logistiek goed geplaatst voor transport van geïmporteerde of lokaal geproduceerde waterstof via elektrolyse met de windparken in de Noordzee. »
- 237 Crevits H. (2020). *Vlaamse Waterstofvisie : "Europese koploper via duurzame innovatie"*. Bruxelles, Vlaamse Overheid.
- 238 Voir p. ex. Martens A. (2020). *HyFLOW/Green Octopus : Grensoverschrijdende ecosystemen vanuit Vlaams/Nederlands perspectief*. Turnhout, WaterstofNet.
- 239 Viaene P. (9 février 2021). *L'hydrogène propre, une opportunité en or pour la Wallonie et Bruxelles*. L'Écho.
- 240 NI : « We moeten 100 % kiezen voor hernieuwbare energie : zonne-energie, windenergie, geothermie,... Op 4 kilometer diepte hebben we in Vlaanderen kokende waterlagen : daar moeten we meer mee aan de slag gaan [...] Op een bepaald moment gaan we hernieuwbare energie over hebben en met dit overschot kunnen we dan massaal waterstof produceren. Hiermee kunnen we zelf vliegtuigen laten vliegen. Dat is de toekomst ! »
- 241 VMX (12 février 2019). *Vechten tegen klimaatverandering – Naar een tijd met overschot aan hernieuwbare energie*.
- 242 An : « Hydrogen is not simply a potential contributor to solving the challenges posed by the energy system transition, offering a future solution with a number of advantages, particularly when used in fuel cells. Hydrogen is a solution without which Europe cannot achieve its 2050 goals on GHG emissions reduction. »
- 243 Hydrogen Europe (2020). *Draft Proposal for a European Partnership under Horizon Europe – Clean Hydrogen for Europe*. Bruxelles, Hydrogen Europe.
- 244 Cluster TWEED (7 décembre 2018). *Roadmap hydrogène pour la Wallonie*. Consulté sur https://www.slideshare.net/cluster_tweed/roadmap-hydrogne-pour-la-wallonie-cluster-tweed/cluster_tweed/roadmap-hydrogne-pour-la-wallonie-cluster-tweed.
- 245 Regnier C. (28 mai 2021). *Des groupes belges unissent leurs forces dans l'hydrogène vert*. L'Écho.
- 246 An : « We see the European Hydrogen Backbone as a critical piece of the puzzle to decarbonising energy [...] The 'backbone' will connect future hydrogen supply and demand centres across Europe, such as industrial clusters, carbon capture and storage locations and large scale renewable electricity production sites, including off-shore wind farms in the North Sea and solar power plants in the South of Europe. »
- 247 Janssen D. (20 juillet 2020). *Gas grid operators unveil plan for European hydrogen infrastructure backbone*. Consulté sur <https://www.euractiv.com/section/energy/news/gas-grid-operators-unveil-plan-for-european-hydrogen-infrastructure-backbone/>.
- 248 An : « Now, the Commission is looking to develop a completely new framework that puts its eyes on the horizon and supports only infrastructure which is needed for the deployment of renewable energies [...] And the same is true for hydrogen : we put our eyes on the horizon – looking at 100 % green hydrogen in the future – but we also acknowledge the fact that, in order to get there, we might need a transitional phase of blue hydrogen. »
- 249 Van den Elshout B. (19 juin 2018). *Blauwe waterstof kan de waterstoftransitie in gang zetten*. Consulté sur <https://www.change.inc/energie/blauw-waterstof-kan-de-waterstoftransitie-in-gang-zetten-29031>.

- 250 Fédération Pétrolière Belge (2019). *L'industrie du raffinage acteur de la transition énergétique*. Consulté sur <https://www.petrofed.be/fr/lindustrie-du-raffinage-acteur-de-la-transition-energetique-lhydrogene-peut-contribuer-de-maniere>.
- 251 Voir p. ex. Ville de Gand (s.d.). Naar een nieuwe koolstofarme economie in het havengebied van Gent. Gand, Stad Gent.
- 252 Voir p. ex. WaterstofNet (s.d.). Industrie projecten WaterstofNet. Consulté sur <https://www.waterstofnet.eu/nl/overzicht-projecten/energieopslag>.
- 253 Lambrecht L. (27 janvier 2021). Oman, Chili, Australie... L'Europe devra importer son hydrogène vert mais est-ce rentable ? *La Libre*.
- 254 Voir p. ex. Jansens Y. (22 novembre 2019). Waterstof uit Chili of Oman naar België brengen ? 7 grote spelers uit energiesector en scheepvaart bestuderen het. VRTNWS.
- 255 Sertyn P. et Tanghe N. (28 janvier 2020). Helpt groene waterstof het klimaat te redden ? *De Standaard*.
- 256 *Ibid.*
- 257 Sertyn P. (5 février 2020). 'Integreer windparken over grenzen heen'. *De Standaard*.
- 258 EURACTIV (17 février 2021). *Europe pulls ahead in global race for hydrogen*, report says. Consulté sur <https://www.euractiv.com/section/energy/news/europe-pulls-ahead-in-global-race-for-hydrogen-report-says/>.
- 259 EURACTIV (31 mars 2021). *World powers race to develop 'green hydrogen'*. Consulté sur <https://www.euractiv.com/section/energy/news/world-powers-race-to-develop-green-hydrogen/>.
- 260 An : « It's countries going against countries to lock in market share, We call it 'the hydrogen wars' because of the way governments are racing to subsidize these projects to be a leader. [...] A lot of the important steps and important positioning will happen before the end of the decade. It puts you in a much more difficult position and a more expensive position if you're not moving now. »
- 261 Matthis W. (1er novembre 2020). *'Hydrogen Wars' Pit Europe v. China for \$700 Billion Business*. Consulté sur <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-11-01/hydrogen-wars-pit-europe-v-china-for-700-billion-business>.
- 262 NI : « Door toekomstgerichte en productieve investeringen in de versterking en de uitbouw van het Vlaams economisch weefsel rond waterstof, versterken we ook het economische herstel via de creatie van duurzame groei en jobs. We streven hierbij naar maximale valorisatie van de Vlaamse onderzoeks- en innovatie-expertise en technologie in verschillende toepassingsdomeinen. Onze expertise willen we internationaal valoriseren, naar het voorbeeld van offshore windenergie. »
- 263 Crevits H. (2020). Vlaamse Waterstofvisie : "Europese koploper via duurzame innovatie". Bruxelles, Vlaamse Overheid.
- 264 Viaene P. (9 février 2021). L'hydrogène propre, une opportunité en or pour la Wallonie et Bruxelles. *L'Écho*.
- 265 Agoria (5 mars 2021). *Pour une stratégie belge en matière d'hydrogène*. Consulté sur <https://www.agoria.be/fr/Pour-une-strategie-belge-en-matiere-d-hydrogene>.
- 266 Voir p. ex. WaterstofNet (5 février 2021). *Vlaamse en federale waterstofrelance krijgt vorm*. Consulté sur <https://www.waterstofnet.eu/nl/nieuws/vlaamse-en-federale-waterstofrelance-krijgt-vorm>.
- 267 Voir p. ex. Agora Energiewende (2021). *No-regret hydrogen : Charting early steps for H₂ infrastructure in Europe*. Berlin, Agora Energiewende.
- 268 Essenscia. (2019). *Chimie & sciences de la vie : la formule par excellence pour plus de prospérité et de bien-être*. Bruxelles, Essenscia.
- 269 Simon F. (26 mars 2021). *Brussels rules out double carbon compensation for EU steelmakers*. Consulté sur <https://www.euractiv.com/section/energy-environment/news/brussels-rules-out-double-carbon-compensation-for-eu-steelmakers/>.
- 270 NI : « Om de beste kosteneffectieve oplossing te vinden, moet de aanpak van de waterstofproductie technologieën centraal zijn en moeten alle productiewijzen worden overwogen om concurrerend te blijven, nieuwe markten en bedrijven te ontwikkelen en de opschaling van de productietechnologieën in evenwicht te brengen met de beste vergroeningstrategieën in de loop van de tijd. »
- 271 VARIO (2020). *Strategische verkenning : important projects of common European interest. Deel 1 : waterstof*. Bruxelles, Vlaamse Overheid.
- 272 « When compared to its alternatives, both fossil and renewable hydrogen are very energy intensive and expensive. Five times more wind or solar farms would be needed to heat our homes with hydrogen than if we were to heat them directly with electricity using a heat pump. It is a similar story with hydrogen cars versus electric cars. »
- 273 Roche C. (15 décembre 2020). *Why the hydrogen bubble could burst in Europe's face*. Consulté sur <https://www.climatechangenews.com/2020/12/15/hydrogen-bubble-burst-europes-face/>.
- 274 Furfari S. (6 mars 2019). Une Belgique trop ambitieuse sur le climat. *L'Écho*.
- 275 NI : « [...] Maar Vingerhoets waarschuwt dat er niet genoeg hernieuwbare energie beschikbaar is voor de productie van echt groene waterstof. 'En dat zal de komende tien jaar niet veranderen.' Hij wijst er ook op dat bij de productie van waterstof veel energie verloren gaat. Daarom vindt hij het geen goed idee om bijvoorbeeld personenwagens te laten rijden op waterstof. 'Als je elektriciteit omzet in waterstof en dan weer in elektriciteit – wat gebeurt bij een waterstofwagen – verlies je meer dan 60 procent van de oorspronkelijke elektrische energie. Dat is allesbehalve efficiënt. Hetzelfde geldt voor de verwarming van je woning. Een warmtepomp is ongeveer vier keer zo efficiënt als verwarmen op waterstof. »
- 276 Minten D. (9 juillet 2020). Waterstof is de rockster van nieuwe energieën. *De Standaard*.
- 277 An : « All energy carriers, including fossil fuels, encounter efficiency losses each time they are produced, converted or used. In the case of hydrogen, these losses can accumulate across different steps in the value chain. After converting electricity to hydrogen, shipping it and storing it, then converting it back to electricity in a fuel cell, the delivered energy can be below 30 % of what was in the initial electricity input. This makes hydrogen more 'expensive' than electricity or the natural gas used to produce it. It also makes a case for minimising the number of conversions between energy carriers in any value chain. »
- 278 Evans S. et Gabbatiss J. (30 novembre 2020). *In depth Q&A : does the world need hydrogen to solve climate change ?* Consulté sur <https://www.carbonbrief.org/in-depth-qa-does-the-world-need-hydrogen-to-solve-climate-change>.
- 279 Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (2021). *Groene industriepolitiek : bouwen aan een groene eeuw*. Utrecht, GroenLinks.
- 280 Collignon A. (20 avril 2020). *La transition écologique requiert de penser un nouveau modèle économique*. Consulté sur <https://www.iew.be/la-transition-ecologique-requiert-de-penser-un-nouveau-modele-economique/>.
- 281 Voir p. ex. Vincke C. (14 avril 2021). Hoe ziet Eneco de rol van waterstof binnen de energietransitie ? Consulté sur <https://blog.eneco.be/bedrijven/hoe-ziet-eneco-de-rol-van-waterstof-binnen-de-energie-transitie/>.
- 282 Beys O. et Prins M. (2020). *CCUS en waterstof in de industriële klimaattransitie*. [Présentation Powerpoint]. Bond Beter Leefmilieu, Natuur & Milieu. <https://www.nederlandwereldwijd.nl/binaries/nederlandwereldwijd/documenten/publicaties/2020/10/01/presentaties-event-ccus-en-waterstof-03-09-2020/Presentatie+CCU++Beys+en+Prins.pdf>.
- 283 De Smet D. et Sertyn P. (13 janvier 2020). Schijnbaar logische maatregelen helpen geen zier voor het klimaat. *De Standaard*.
- 284 Natuur & Milieu (s.d.). *Waterstof : de waterstofladder*. Consulté sur <https://www.natuurenmilieu.nl/themas/energie/projecten-energie/waterstof/waterstof-de-waterstofladder/>.

- 285 Collignon A. (19 janvier 2021). "Hydrogène Hype", garder la tête froide. Consulté sur <https://www.iew.be/hydrogene-hype-garder-la-tete-froide/>.
- 286 Voir aussi Clarysse B. (22 juillet 2020). Europese waterstofstrategie laat deur open voor fossiele brandstoffen. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/europese-waterstofstrategie-laat-deur-open-voor-fossiele-brandstoffen>.
- 287 Beys O. et Prins M. (2020). *CCUS en waterstof in de industriële klimaattransitie*. [Présentation Powerpoint]. Bond Beter Leefmilieu, Natuur & Milieu. <https://www.nederlandwereldwijd.nl/binaries/nederlandwereldwijd/documenten/publicaties/2020/10/01/presentaties-event-ccus-en-waterstof-03-09-2020/Prezentatie+CCU+-+Beys+en+Prins.pdf>.
- 288 NI : « De vraag is dus niet of, maar hoe en waar de industrie CCS moet inzetten. We hebben de luxe niet meer om deze 'end-of-pipe'-oplossing af te wijzen. Maar er moet wel een sterke prikkel blijven bestaan om over te stappen op oplossingen waarbij het gebruik van fossiele, vervuulende brandstoffen niet meer nodig is. CO2-opslag mag nooit een belemmering worden voor preventieve verduurzamingsmaatregelen. En subsidie voor CCS moet verstandig worden verdeeld. In het Klimaatakkoord zijn daarom voorwaarden aan subsidie voor CCS gesteld. In deze voorwaarden wordt echter geen expliciet onderscheid gemaakt tussen sectoren en toepassingen waar CCS wél en niet nodig is. Het maken van dit onderscheid is belangrijk om de transitie versnellen. »
- 289 Demmers M. et Ouwehand A. (1er décembre 2020). *Opinie: uitsluiten ondergrondse CO2-opslag is een luxe die we niet meer hebben*. Consulté sur <https://www.natuurenmilieu.nl/nieuwsberichten/opinie-uitsluiten-van-ondergrondse-co2-opslag-is-een-luxe-die-we-niet-meer-hebben/#:~:text=De%20vraag%20is%20dus%20niet,brandstoffen%20niet%20meer%20nodig%20is..>
- 290 Van Dael M. (2018). *Final report : Market study report CCU*. Bruxelles, VITO.
- 291 Beys O. et Prins M. (2020). *CCUS en waterstof in de industriële klimaattransitie*. [Présentation Powerpoint]. Bond Beter Leefmilieu, Natuur & Milieu. <https://www.nederlandwereldwijd.nl/binaries/nederlandwereldwijd/documenten/publicaties/2020/10/01/presentaties-event-ccus-en-waterstof-03-09-2020/Prezentatie+CCU+-+Beys+en+Prins.pdf>.
- 292 Voir Clarysse B. (22 juillet 2020). *Europese waterstofstrategie laat deur open voor fossiele brandstoffen*. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/europese-waterstofstrategie-laat-deur-open-voor-fossiele-brandstoffen>.
- 293 NI : « Hoe gek het ook lijkt : wellicht blijft de industrie best nog even verder werken op grijze waterstof. Op korte termijn zouden we beter snel investeren in energie-efficiënte processen en hernieuwbare elektriciteit en die rechtstreeks gebruiken voor processen waar dat mogelijk is. Er is daarnaast nog veel ruimte om hernieuwbare elektriciteit rechtstreeks op het net te brengen, vervult de meest efficiënte oplossing. »
- 294 Voir Clarysse B. (22 juillet 2020). *Europese waterstofstrategie laat deur open voor fossiele brandstoffen*. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/europese-waterstofstrategie-laat-deur-open-voor-fossiele-brandstoffen>.
- 295 Beys O. (12 novembre 2020). *Nieuwe studie legt eerste bouwsteen voor industrieel klimaatpact*. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/nieuwe-studie-legt-eerste-bouwsteen-voor-industrieel-klimaatpact>.
- 296 Voir p. ex. Sartor O. et Bataille C. (2019). *Decarbonising basic materials in Europe*. Paris, IDDRI.
- 297 Natuur & Milieu (20 mai 2019). *Certificering voor waterstof : duurzaam of niet ?* Consulté sur <https://www.natuurenmilieu.nl/blog/certificering-nodig-voor-waterstof-duurzaam-of-niet/>.
- 298 Clarysse B. (27 novembre 2020). *Kleurloze Vlaamse waterstofvisie*. Consulté sur <https://www.bondbeterleefmilieu.be/artikel/kleurloze-vlaamse-waterstofvisie>.
- 299 NI : « De puzzel van de industriële klimaattransitie is erg complex. De praktijk wijst uit dat meer nodig zal zijn dan het prijsmechanisme van het Europese emissiehandelssysteem en vrijwillige akkoorden. De maatschappij heeft nood aan een gezamenlijk transitiekader op basis van een goed onderbouwde, evidence-based en participatief opgestelde roadmap. Dit transitiekader heeft brede maatschappelijke legitimiteit nodig. Een brede stuurgroep van vertegenwoordigers van relevante belanghebbenden, waaronder overheid, industrie, academische wereld en het middenveld, moet het transitiekader en roadmap op participatieve en openlijke wijze opstellen, opvolgen en aanscherpen [...] Een onafhankelijk observatorium kan instaan voor de monitoring en evaluatie van het beleid, en communiceren over de evoluties, impacts en trends op een toegankelijke, regelmatige en transparante manier. Bij de opmaak van het transitiekader en de roadmap moet men stevast uitgaan van het vermijden van lock-ins in fossiele technologieën en infrastructuur, het inbouwen van voorwaartse compatibiliteit van nieuwe technologie en infrastructuur, en waar mogelijk kiezen voor schaalbare en circulaire oplossingen. »
- 300 Bollen Y. et Beys O. (2020). *Van een defensief naar een offensief industrieel klimaatbeleid*. Bruxelles, BBL, Greenpeace, Arbeid & Milieu.
- 301 An : « 'Green' hydrogen is made from renewable electricity and gets all the acclaim for being climate friendly, but today makes up less than 0.1 per cent of hydrogen in the EU ; more than 90 per cent is from climate-destroying fossil fuels, predominantly 'grey' hydrogen from fossil gas. [...] By claiming that emissions could be captured and stored/used by unproven and costly technology, the gas lobby successfully relabeled hydrogen from fossil gas with CCS/U as 'clean' and 'low carbon' blue hydrogen. »
- 302 Corporate Europe Observatory (2020). *The Hydrogen Hype : Gas industry fairy tale or climate horror story ?* Bruxelles, CEO.
- 303 An : « Despite billions of dollars in government handouts, power plant CCS technology remains expensive and has not lived up to the hype. Even with decades of support, cost estimates for power plants with CCS remain substantially higher than they were in 2005. Prohibitive investment costs have hindered large-scale implementation across Europe. »
- 304 Food & Water Action Europe (2020). *CCS : an expensive and unproven false solution*. Consulté sur https://www.foodandwatereurope.org/wp-content/uploads/2020/05/FSEU_2011_Carbon-Capture-FINAL.pdf.
- 305 *Ibid.*
- 306 An : « When lobbyists talk about hydrogen to governments, they first like to talk about green hydrogen – because that's the easiest sell. Blue hydrogen sounds ok in theory – but in practice, the residual emissions are enough to bust through carbon targets. »
- 307 Kahya D. (8 décembre 2020). *Unearthed today : Why oil companies want you to love hydrogen*. Consulté sur <https://unearthed.greenpeace.org/2020/12/08/unearthed-today-why-oil-companies-want-you-to-love-hydrogen/>.
- 308 An : « Proponents of the Hydrogen Backbone claim that repurposing all existing pipelines will avoid stranded assets (which refers here to infrastructure that could become worthless as fossil fuels are phased out), but this ignores the fact that over the past few years the gas transport industry has built an oversized grid which could become obsolete if no other use for it is (artificially) created. Moreover, a close look at their proposal shows that not all the infrastructure they present as existing is already built, meaning more conventional gas pipelines will be constructed, only to be repurposed in the future – and all paid for with public money, while private companies pocket the profit. »
- 309 Corporate Europe Observatory. (2020). *The Hydrogen Hype : Gas industry fairy tale or climate horror story ?* Brussel : CEO.
- 310 An : « to the extent that developing countries are seen solely as the providers of raw materials, the hydrogen revolution carries a risk of 'green colonialism'. »

- 311 Van de Graaf T., Overland I., Scholten D. et Westphal K. (2020). The new oil ? The geopolitics and international governance of hydrogen. *Energy Research & Social Science*, 70, 1-5.
- 312 Gaventa J. (21 octobre 2020). *Will the dash for green hydrogen benefit Sub-Sahara Africa ?* Consulté sur <https://energymonitor.ai/technology/hydrogen/will-the-dash-for-hydrogen-benefit-sub-saharan-africa>.
- 313 « Exporting electricity in the form of green hydrogen from countries where the majority of the population lack access to electricity is a contentious prospect. In DRC, where a plan is being developed to export green hydrogen from hydropower to Europe, only 10 % of households have electricity access – suggesting the resource could be better used closer to home. »
- 314 *Ibid.*
- 315 An : « Despite all the futuristic-sounding technology and language, the hydrogen hype seeks not to transform but to accommodate and reinforce the status quo. Buying into the hype would maintain our centralised energy model based on big infrastructure, centralised production, and concentrated in the hands of a few powerful companies. It is also rooted in a colonial model that divides the world into 'privileged', and 'service' areas ie. those that provide the resources that fuel Europe's economy. »
- 316 Corporate Europe Observatory (2020). *The Hydrogen Hype : Gas industry fairy tale or climate horror story ?* Bruxelles, CEO.
- 317 *Ibid.*
- 318 An : « It is time Europe stops listening to the fossil fuel industry and its lobby group. That is why we are calling for fossil free politics. Excluding the fossil fuel industry and its undue influence from climate and energy decision making is the only way we will reach the level of change we need to save people and the planet. »
- 319 Douo M. et Armino L. (2021). *On the Inside : how the gas lobby infiltrates EU decision making on energy*. Bruxelles, Friends of the Earth, Food & Water Action Europe.
- 320 Corporate Europe Observatory (2020). *The Hydrogen Hype : Gas industry fairy tale or climate horror story ?* Bruxelles, CEO.
- 321 An : « To exploit the full potential in the EU and to avoid displacing a greener grid from developing countries to Europe, renewable hydrogen imports from third countries should be avoided. The European Union should not outsource its energy transition and make itself dependent on imported renewable hydrogen produced in third countries, possibly geopolitically unstable and potentially linked with social and environmental damage. This is even more relevant, if these third countries have not yet achieved a fuel switch to energy efficiency and renewable energy for their own domestic needs. »
- 322 CAN Europe. (2021). *Position on Hydrogen*. Bruxelles, CAN Europe.
- 323 Aux Pays-Bas, par exemple, la compagnie Shell a participé à la table ronde « industrie ». Ces « tables rondes sur le climat » (« klimaattafels ») ont servi d'organes de concertation et de négociation entre différents acteurs sociaux afin de formuler des recommandations sur cinq thèmes : électricité, industrie, agriculture, mobilité et aménagement du territoire. Ces recommandations ont ensuite servi de base à la loi néerlandaise sur le climat.
- 324 An : « The development of the international hydrogen economy is still in its infancy. Due to its plentiful solar and wind resources, sub-Saharan Africa has the potential to be an important actor in low-carbon hydrogen. However, the barriers to exporting hydrogen as a raw commodity are high. Instead, attention should shift to how the region can make use of its green hydrogen resources to power its own economic and industrial development. »
- 325 Gaventa J. (21 octobre 2020). *Will the dash for green hydrogen benefit Sub-Sahara Africa ?* Consulté sur <https://energymonitor.ai/technology/hydrogen/will-the-dash-for-hydrogen-benefit-sub-saharan-africa>.
- 326 Voir p. ex. Beys O. et Prins M. (2020). *CCUS en waterstof in de industriële klimaattransitie*. [Présentation Powerpoint]. Bond Beter Leefmilieu, Natuur & Milieu. <https://www.nederlandwereldwijd.nl/binaries/nederlandwereldwijd/documenten/publicaties/2020/10/01/presentaties-event-ccus-en-waterstof-03-09-2020/Presentatie+CCU+-+Beys+en+Prins.pdf>.
- 327 Hopwood B., Mellor M. et O'Brien G. (2005). Sustainable development : mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13(1), 38-52.
- 328 Lamb W. F., Mattioli G., Levi S., Roberts J. T., Capstick S., Creutzig F., Steinberger J. K. et al. (2020). Discourses of climate delay. *Global Sustainability*, 3, 1-5.
- 329 Block T. et Paredis E. (2019). Het politieke karakter van duurzaamheidsvraagstukken. In J. Coene, P. Raeymaeckers, B. Hubeau, S. Marchal, R. Remmen et A. Van Haarlem (eds.), *Armoede en sociale uitsluiting : jaarboek 2019* (2e éd., pp. 47-66). Louvain / La Haye, Acco.
- 330 Voir Block T., Goeminne G. et Van Poeck K. (2018). Balancing the urgency and wickedness of sustainability challenges : three maxims for post-normal education. *Environmental Education Research*, 24(9), 1424-1439.
- 331 Voir p. ex. Jasanoff S. et Kim S.-H. (2015). *Dreamscapes of modernity : Sociotechnical imaginaries and the fabrication of power* : Chicago, University of Chicago Press.